

**ЭССЕ ЖАНРЫНЫҢ
ТАЛҒАМЫ МЕН
ТАБИҒАТЫ**

Қазақ журналистика шығармашылығында қаламгерлік шеберлік пен еркін ой ағымын, білім логистикасын танытатын жанрлық мәтіндердің бірі – эссе. Тілі ажарлы, оқырманның эстетикалық, көркемдік, философиялық талғамын барынша ескере алатын индивид көзқарасын жария етер көсемсөздің бұл түрі – бүгінгі қазақ баспасөзінде жиі көрініс беріп жүр. Жаратылыс дүниесіндегі резонанстарға, әлеумет өміріндегі аумалы-төкпелі жағдайларға орай оның ой елегінен өткізу тәсілі де өзгеріске ұшырап, әуелгі кейбір формалық сипатынан ауытқып, мән-мазмұны әмбебаптыққа қол соза бастады. Бұл қазақ баспасөзі кеңістігінде эссе жазу шеберлігіне қатысты ізденістен, өзіндік жол табу мүмкіндігінен хабар берсе керек. Сондықтан да аталған жанрдың биік өресін ғылыми тұрғыдан саралау – бүгінгі жас ғалымдардың назар аударып, дендей зерттеуге тиісті тақырыптарының бірі.

Біздіңше, эссе пішіндерін зерттеуші жас ғалымдар ұлттық эссе жанрының алтын дәуірін зерделеп, жан-жақты талдап, ұлттық эссеистиканың өзіндік болмыс-бітімін тереңнен тартуы тиіс. Ең алдымен эссе табиғатына, эссе жанрының көтерер жүгі мен өзге жанрлардан өзгешелендіретін өзіне тән қасиеттеріне тоқталуға міндетті. Олай дейтініміз, эссеге қатысты теориялық байламдардың әлі де бір ізге түспей жатқаны, қолда бар ғылыми қисынның әлсіздігі байқалады. Бұл аталған жанрдың табиғатын жете білмеуден туындап жатады, оның үстіне қаламгерлердің дүниетанымы қысандау екені аңғарылады, қаламгерлердің шығармашылық қуаты мен жазу мәнерінің жетілмегені көзге ұрып тұрады. Біз бұл күрделі мәселелерге филология ғылымдарының докторы, профессор К. Камзиннің жетекшілігімен қорғар «Заманалы ой логистикасы және эссе контенті» атты магистрлік ғылыми жұмысымызда баса назар аудармақшымыз.

Эссе жанрының әуелгі табиғатын, шынайы болмысын анықтау үшін алдымен зерттеу жұмысымызда «Ұлттық эссе жанрының архитектурасын» сәулеттендіруге тырыстық. Бұл – ғылыми зерттеу бағытымыздың алғы шарты.

Эссе сөзі кейбір сөздіктерде, (мәселен, Д.Н. Ушаковтың редакциялауымен жарық көрген төрт томдық «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде») «эссеист» сөзіне «француз тілінен

аударғанда *essai* – әдеби очерк, тура аудармасы тәжірибе. Очеркист секілді» деген түсіндірме берілген. Тіптен, бір сөздіктердегі түсіндірмелерде «эссе очерктің синонимі» деген анықтамаларда кездеседі. Демек, ұлттық эссе жанрының бітім-болмысына бойламас бұрын, алдымен «эссе» сөзінің шығу төркіні мен мән-мағынасын айқындап алу қажеттілігі туындайды. Публицистика жанрын зерттеуші ғалым А.Беневоленскаяның газет беттерінде жарияланған очерктердің композициясын талдауға арналған зерттеу жұмысында «...газет беттерінде жарық көретін очерктердің композициясы туралы сөз қозғалғанда, пікір алуандығы қоюлана түседі. Кейбір очерктанушылар эссеистикаға, баяндаудың фрагменттік пішініне, сюжеттің, айқын фабуланың болмауына бола, очеркті толыққанды жанр ретінде есептемейді», – деген пікір айтады. Яғни очерктің эссеистиканың көлеңкесінде қалып қоятындығы автордың наразылығын тудырып отыр[1].

Алдымен эссе жанрының кірпіші қалай қаланған деген сұраққа тоқталар болсақ, «эссе» сөзі латынның «*exagium*» – «өлшеу» сөзінен шыққан, ал француз тіліндегі «*essai*» сөзі «тәжірибе» «әрекет», «нобай», «сынақ» деп аударылады. «Тәжірибелер» атты әр түрлі тақырыптарды қозғайтын ойтолғаулардан құралған еңбегі арқылы Мишель де Монтень есімі көпшілікке эссе жанрының білгірі ретінде танылды. «Кітабымның мазмұны – мен өзімнің», – деп жазған Мишель де Монтень Европада эссе жанрының «атасы» саналады. «Тәжірибелер» Қайта өркендеу дәуірі аяқталар тұста жарық көрген туынды. Кейбір зерттеушілердің пайымдауынша, автордың өмірден көрген-түйгенін өзінің жан дүниесінен өткізіп барып беруі арқылы жазылатын эссе жанры осылайша дүниеге келген.

Қандай да бір жанрды бір автор ойлап тауып, жетілдіріп, ғылыми айналымға салды деп нақты айту мүмкін емес. Белгілі орыс филологы М.М. Бахтин «Проблемы поэтики Достоевского» монографиясында: «Жанр всегда тот, и не тот, всегда стар и нов одновременно. Жанр возрождается и обновляется на каждом этапе развития литературы и в каждом индивидуальном произведении данного жанра. Жанр живет настоящим, но всегда помнит свое прошлое. Жанр – представитель творческой памяти в процессе литературного развития», – деп атап көрсеткен. З. Қабдоловтың: «Жанр – даму үстіндегі ұғым. Әрбір тарихи дәуір әр түрлі жанрлардың түп негізін сақтай тұра, оның табиғатына өз ерекшеліктерін енгізеді. Мұндай ерекшеліктер,

бір жағынан, әр әдебиеттің ұлттық сыр-сипатымен тығыз байланысты болса, екінші жағынан, әр жазушының әлеуметтік орта мен әдеби процесстегі атқарар роліне, алар орнына байланысты», – деген пікірі де көкейге қонады [2]. Әр жанр тарихтың екшеуінен, қатал сыннан өтіп барып, бүгінгі кейіпіне енгені хақ. Ал оны дүниеге әкелген автор деп аталмыш жанрдың соңғы нұсқасын енгізген адамды, басқа авторлар сол нұсқаны сәтті пайдаланған жағдайда санауға болады. Эссе жанры туралы сөз қозғалғанда Мишель де Монтень есімін атайтынымыз да сондықтан.

Эссе жанрына жақын жанр француз эссеистіне дейін алты ғасыр бұрын, яғни Х ғасырда жапон мәдени-ақпараттық кеңістігінде пайда болған деген пікір бар. Оның негізін салушы – «Записки у изголовья» шығармасының авторы Сэй Сенагон. Бұл шығармада автор дүниеге ерекше, эстетикалық көзқараспен қарайды. Автор сарай өмірін суреттеуді мақсат етпеген де, авторды қызықтырғаны айналасында болып жатқан оқиғалар емес, сол оқиғалардан алған әсері. Шығармада себептік дүниелерді, құбылыстар мен оқиғаларды жаңаша айқындайтын тосын ойлар назар аудартады. Эсселердің көбінде жазушының ойын дөп басу мүмкін емес, соңы күтпеген жерде аяқталады. Бұл әрекет авторды қайда апарар екен деген ойға ерік бересің. Айта кетерлігі, бұл туындыда дәуір үні, яғни сол кезеңдерде жапон жеріндегі «бейбітшілік пен тыныштық» дәуірінің эстетикалық дүниетанымы көрініс тапқан.

Автордың дүниеге субъективті көзқарасы, жеке ұстанымы мен жан дүниесіндегі арпалысты шын жүректен, ешқандай боямасыз жеткізуі, композициялық та, стилистикалық та тұрғыдан толғауларын тар қапаса қамамай, еркін көсілуі зерттеушілер тарапынан «Записки у изголовья» шығармасын эссе жанрына жатқызуға негіз бола алады. Жоғарыда аталған шығармаларды ой таразысына сала келе, әдебиетте эссе жанрының дүниеге келуіне қоғамдық сұраныс, дәуір сұранысы түрткі болған деп байыптар едік.

Шығыстан шығып, батысқа, бүгінде жаһанға жайылған эссе жанрының шығу жайы осындай, ал заманалар сынынан өтіп, көркем өнердің небір хас шеберлерінің қайрауынан шыққан бұл жазба түрінің бүгінгі келбеті қандай, қандай талаптарға сай келуі қажет?

«Әдебиеттану терминдер сөздігінде» эссе жанрына қатысты мынадай анықтама берілген: «Эссе жанры – тұрақталған, қалыптасқан тұжырымдарға жаңа қырынан қарап, өзінше талғап,

әрі дағдыдан, әдеттен, көне соқпақтардан бөлек, тың болжамдар мен түйіндеулерге құрылатын философияның, эстетиканың, әдеби сынның, публицистиканың, көркем әдебиеттің жанры. Әдебиеттегі эссе – соны пікірлерге көбірек мән беріліп, оқырманды ой теңізінде жүздіретін таңдай қақтыратын, өзінше ойлап-сезіну қажеттілігін туғызатын, қаныңды қыздырып, рухани әлемнің азық сыйлайтын, дүние құбылыстарын өткір қабылдаумен ерекшеленетін көркем туынды. Эссе табиғаты сыршыл сезімге, тіл бояуларының айрықша салтанатына, әшекейлі композицияға құрылады. Өзгеше бітімді бұл өнер туындысында эссеист интеллектуалдық байлығын, өмір саяхатындағы көрген-білгенін, сезінген-түйгенін, тәжірибелерін жомарттықпен жайып салады. Эссе сипатында туған туындыларға батыл болжамдар мен өткір ұсыныстар, пікір жарыстырулар мен талас тудыратын жорамалдар, ойлар, көкейге қонымды, таным көкжиегін кеңейтуге қозғау саларлық байламдар тән» [3]. Алайда, бұл қысқаша анықтаманы эссе жанрына қатысты «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» ретінде қарастыра алмаймыз. Бұл анықтаманы көсемсөздің басқа да кейбір жанрларына жалпылама анықтама ретінде батыл қолдануға болар еді. Біздің ойымызша, нақтылық жетіспейді. Демек, эссе жанры табиғатының бояуы әлі де ашыла қойған жоқ.

Келесі бір энциклопедиялық сөздіктен мынандай анықтаманы кездестірдік: «Жазушылар көбіне эссе деп, мазмұны, тілі мен композициясы нақты анықталған жанрға жатқызуға болмайтын шығармаларды атайды. Бұл үстірт, бейберекет жазылған жұмыс деп қарау емес, тек қана сюжеті мейлінше өрбімей қалатын шығармаларға қатысты айтылып отыр. Бұл атау өз шығармасын толық қамтитын мазмұн мен толыққанды пішінге сыйдыру қолынан келмейтіндігін айтатын автор қарапайымдылығының көрінісі болуы мүмкін». Осы анықтаманы негізге ала отырып, эссеге қойылатын мынандай талаптарды даралай қарастыруымызға болады, олар: нақты пішінің, сюжеттің болмауы және автор білімдарлығының рухани кеңістікке ұмтылуы.

Бұл анықтамада автор мәдениетіне қатысты байламды әлсіз дәйектеме ретінде қарастыратындығымыздан, ол тұжырымға бөгелмей, келесі екеуіне назар аударар болсақ, композиция мәселесі эссеге анықтама берудегі күрделі әрі нәзік мәселе екендігін айтқымыз келеді. Жоғарыда аталғандай, эссенің мазмұны, тілі мен композициясы тұрғысынан нақты бір жанрға

ұқсата алмауымыз, бұл сұрақты күрделендіре, тереңдете түседі. Демек, эссе – біргедей құрылымды ерекше жанр. Өзге жанрлар секілді эссені әбден иі қанған әдеби өлшемдер қалыбына сала алмаймыз. Эссе өзгеше принциптермен құрылатындықтан, эссенің композициясына соны көзқараспен, жан-жақты талдау арқылы ғана байлам жасауға болады.

Эссені жанрлық тұрғыда жіктегенде, әр ғалым-зерттеуші әртүрлі пікір білдірген. Мәселен, профессор Д. Ысқақұлы эссенің көркем жанр екенін, эсседе «ғылыми талдаулардан гөрі автордың өзіндік әсерлері, шығармашылық тәжірибелеріне негізделген ойлары басым, шағын көлемді, еркін құрылымды келіп, көркем әдеби стильде жазылатындығын» айта келіп, «оның сыншылдық сипатының айқын» екеніне тоқталады. Өз тұжырымында ғалым эссені сын жанрларының қатарынан көргісі келеді: «...сын жанрларының ішіндегі эссе жанры – әдебиет жайлы не бір құнарлы ойлардың бір бұлағы, әдебиетіміз, қаламгерлеріміз хақында жүректі жарып шыққан ақжолтай пікірлерді оқырмандарға жан жылуымен, әсем әсерімен, бейнелі бояуымен сол күйінде жеткізудің бірден бір арнасы. Көркем әдебиет пен оның сынының арасында жүріп, екеуіне бірдей қызмет ететін өміршең жанр. Қазақ эссеистикасы әлі жас. Оның болашағы алда. Қазақ әдебиеті мен сынында эссенің эссеистика аталатын үлкен өркенді салаға айналатындығына сеніміміз мол» [4]. Д. Ысқақұлы бұл зерттеуінде эссені көркем әдебиет пен сын өнеріне қызмет ететін «телқоңыр» жанр ретінде таныса, Жидегүл Әбдіжәділқызы эссе тақырыбына арналған зерттеулерінде «эссе – журналистің адамгершілік көзқарасын танытатын, авторлық позициясын айқындайтын, кәсіби деңгейін аңғартатын, қалың бұқараның санасына тікелей ықпал етіп, сол арқылы қоғамдық пікір тудыратын жанр» деп, эссені журналистикаға жақындатады [5].

Кейбір ғалымдардың (мәселен, А. Тертычный) пайымдауынша, эссені басқа жанрлардан ерекшелендіретін – мұнда нақты фактілердің автордың негізгі ойының көрінісі ретінде қолданылуы, басқаша айтқанда, негізгі ойға «азық» ретінде ғана жүретіндігі, нақты фактілердің ой толғауға себепші ретінде ғана қызмет ететіндігі [6].

Жоғарыда келтірілген пікірлерді, тұжырымдарды өрбітетін болсақ, жалпы тұжырымдардың фактіге құрылған материалдарға басымдық танытуы эссені басқа жанрлардан бөлектеп, айшықтайды. Басымдықтың көп жағдайда үстемдік танытуға ұласатындығын ес-

кергенімізбен, мұны эссенің кемшін тұсы ретінде қарастыруға болмайды. Олай дейтініміз, эсседе нақты бір проблемалар мен жағдайларды талдау, мәселені тез арада шешу жолдарын ұсыну эссе авторына қойылатын талаптарға жатпайды.

Эсседе авторы күнделікті өмірде кездесетін проблемаларды жеке бөле қарастырғаннан гөрі, кең көлемде ой талқысына салады. Демек, кең көлемде, жаһандық тұрғыдан толғану эссеист үшін қалыпты жағдай болмақ. Автор ой талқысына салған нақты проблема түрлі жағдайларға байланысты тез арада шешімін таппауы мүмкін, автор қозғаған белгілі бір мәселенің шешімі тіпті болашақтың еншісіне қалдырылуы да мүмкін. Мұндағы басты меже – күнделікті күйбең тірлікке сіңісіп кеткен ұсақ-түйектің арасынан адамзат үшін маңызы анағұрлым салмақты жайттарды аршып алып, бүгінгі және келешек ұрпақтың алдына көлденең тарту.

Сонымен, ғалым А. Тертычныйдың тұжырымдауынша, эсеге тән қасиеттердің бірі – аталмыш жанр жарияланымдарындағы нақтылы фактілердің жалпылама талдауларға «тұздық» қызметін ғана атқаратындығы, ал эссеистке қойылатын басты талап – жаһандық деңгейде толғану. Мұны эссе жанрына қойылатын талаптардың бірі ретінде қарастырамыз.

Зерттеуші Л. Кройчик эссені очерк, фельетон, памфлеттермен бірге зерттеу-образды (көркем-публицистикалық) жанрлардың қатарына қосады да, эссенің жанрлық ерекшелігін

нақтылайтын элемент ретінде тұлғаның өзін-өзі тануы үрдісінде көрініс табатын әлемді тану үрдісін атап өтеді [7]. Ғалымның пайымдауынша, эссе тұрмыс пен жеке басымыздың арасын байланыстырады, яғни бізді қоршаған әлем – біздің ішкі дүниеміз. Немесе керісінше: публицистің сезу спектрі – ішкі дүние тудырған сезудің сәулесі. Сондықтан эсеге негіз болатын субъектінің ортасы емес, әлемнің негізі ретінде қарастырылатын субъектінің өзі. Адам – мәтіннің заттық негізі.

Эссе жанры жайлы анықтамалар мен ғылыми тұжырымдар, эссеист қаламынан туындаған дүниелердің ғылыми сараптамасы – көсемсөз жанрының өзектілігі мен өміршендігін анық байқады. Эссе табиғаты жайлы айтылған жоғарыдағы ойларды Абайдың қара сөздері, Шоқан Уәлихановтың жазбалары, Алаш баспасөзіндегі Ахмет Байтұрсынов бастаған ұлт зиялыларының, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов сынды классик жазушылардың, әдебиет зерттеушілері З. Қабдолов, Т. Кәкішев, жазушылар Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, Ш. Мұртаза, публицист-ғалым К. Қамзин, Б. Жақып, танымал журналистер Н. Жүсіп, Б. Омарұлы, Ж. Шаштайұлы бастаған тағы да басқа қаламгерлердің жазған эсселері толықтай қуаттап, табиғатын аша түседі. Біз бұл мақаламызда «Эссе деген не?» деген сауалға жауап іздеп, эссе жанрының ғылыми анықтамасын, шынайы болмыс-бітімін ғылыми тұжырымдауға ден қойдық.

Әдебиеттер

- 1 Беневоленская Т.А. Композиция газетного очерка: пособие по спецкурсу. – М., 1975. – 3 с.
- 2 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
- 3 Әдебиеттану терминдер сөздігі / құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 378 б.
- 4 Ысқақұлы Д. Сын өнері: Әдеби сынның теориясы: оқу құралы. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001.
- 5 «Журналист» газеті. – №9(34) қыркүйек 2005. –7 б.
- 6 Тертычный А.А. Аналитическая журналистика: учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2010. – С. 217.
- 7 Кройчик Л.Е. Система журналистских жанров / Основы творческой деятельности журналиста / под ред. С.Г. Корконосенко. – СПб., 2000.

References

- 1 Benevolenskaja T.A. Kompozicija gazetnogo ocherka: posobie po speckursu. – M., 1975. – 3 s.
- 2 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
- 3 Әдебиеттану терминдер сөздігі / құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 378 б.
- 4 Ысқақұлы Д. Сын өнері: Әдеби сынның теориясы: оқу құралы. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001.
- 5 «Zhurnalist» gazetі. – №9(34) қыркүйек 2005. –7 б.
- 6 Terlychnyj A.A. Analiticheskaja zhurnalistika: ucheb. posobie dlja studentov vuzov. – M.: Aspekt Press, 2010. – S. 217.
- 7 Krojchik L.E. Sistema zhurnalistских zhanrov / Osnovy tvorcheskoj dejatel'nosti zhurnalista / pod red. S.G. Korkonosenko. – SPb., 2000.